“Сура батыр” әҫәре тураһында

“Сура батыр” әҫәре нуғай батырҙары циклына ҡараған нуғайлы эпик ҡомартҡыларға ингән ҡобайырҙарҙың береһе.

Тарихтан билдәле булыуынса, XIV—XVI быуаттарҙа көнбайыштан Дунай йылғаһы буйҙарынан көнсығышҡа Обь, Тобол йылғалары буйҙарынаса һуҙылған бик ҙур территорияла Нуғай урҙалығы барлыҡҡа килә. Уның составына нуғай, башҡорт, татар, ҡаҙаҡ, ҡарағалпаҡ халыҡтары инә. Был халыҡ-ҡәүемдәрҙе шул замандарҙа бөтәһен бергә нуғайлылар тип тә атап йөрөтәләр. Нуғай урҙаһы ҡул аҫтында йәшәгән был халыҡтарҙа XV—XVI быуаттарҙа ауыҙ-тел һәм яҙма әҙәбиәттәрендә байтаҡ уртаҡ әҫәрҙәр ижад ителә, улар дөйөм рухи байлыҡ булып китә. Асан Ҡайғы, Ҡаҙтуған, Һабрау кеүек уртаҡ йырауҙар майҙанға сыға.

Нәҡ ошо дәүерҙәрҙә нуғай батырҙары хаҡындағы тарихи ҡаһарманлыҡ йырҙары, ҡобайырҙары, тулғайҙары, йәғни нуғайлыларҙың халыҡ эпостары һәр халыҡ-ҡәүемдә киң танылыу таба. Академик В.М. Жирмунский ошондай “Ҡырҡ нуғай батыры” эпостары циклын уртаҡ фольклор йәдкәрҙәренә индерә (В. М. Жирмунский. Тюркский героический эпос. Л., 1976, с. 394-395). Шул ҙур төркөмдән ҡаҙаҡтарҙа 1942—1943 йылдарҙа Морон жырау ауыҙынан 25 мең шиғыр юлдарынан торған 27 сюжеты (йәки эпосы) яҙып алынған. Ҡарағалпаҡтарҙа уның 15 сюжеты һаҡланған, йәғни 15 батыры тураһында айырым эпостары ҡағыҙға теркәлгән. Нуғайҙарҙа хәҙерге көндә 11 сюжеты, йәғни эпосы билдәле: “Идегә”, “Муса”, “Мамай”, “Ораҡ”, “Шура батыр”, “Ғәҙел солтан”, “Казы-Тоган”, “Эр Тарғын”, “Кобланды батыр”, “Ғайса улы Әмәт”.

Башҡорттарҙа иһә “Иҙеүкәй менән Мораҙым” эпосынан-ҡобайырынан башҡаһы айырым сюжет элементтары, фрагменттар рәүешендә генә халыҡ хәтерендә ҡалған, бер тиклеме ҡағыҙға күсерелгән. Бына улар: “Иҙеүкәй менән Мораҙым” (ике мең шиғыр юлына яҡын иң ҙурыһы), “Мамай хан хаҡында хикәйәт”, “Ҡоблан батыр”, “Сура батыр”, “Ир Тарғын”, “Ғайса улы Әмәт”, “Ҡарасай менән Ҡазы батыр”.

Шулар араһынан, мәҫәлән, “Сура батыр” сюжетын да үткән быуатта башҡорттар хәтерҙән ҡобайыр шиғыры менән йәки ярым сәсмә, ярым теҙмә рәүештә хикәйәт итеп һөйләп йөрөгән. Был хаҡта Ә. Вәлиди Туған һәм Мөхәммәтсәлим Өмөтбаев хәбәр итәләр. М. Өмөтбаев бер киҫәген яҙып та алған. Ризаитдин Фәхретдин Сура батыр хаҡындағы сюжеттарҙы үҙ яҙмаларында иҫкә ала, Сура батыр хаҡында ла һүҙ барған бер башҡорт шәжәрәһен таба.

XX быуатта “Сура батыр” әҫәренең 1923 йылда “Яңы юл” журналында баҫылған, 1939—1940 йылдарҙа “Сура батыр йыры”, 1960 йыл “Сура батыр” исемендә яҙып алынған шиғри өлөштәре бар. 1960 йыл Ырымбур өлкәһендә Кирәй Мәргән тарафынан яҙылған “Сура батыр” өлгөһө “Башҡорт халыҡ ижады” китаптарының “Эпос” томдарының өсөнсө китабында баҫылған (Өфө, 1982, 69-70-се биттәр).

Халыҡ телендә хәҙерге көндә Сура батыр хаҡында легенда рәүешендә төрлө ваҡ сюжеттар ҙа йөрөп ята. Ләкин улар нисектер төбәк батырҙары хаҡында кеүек (Мәҫәлән, Әбйәлил, Ейәнсура районларында ишетелгәндәре).

Ә бына Учалы районы Имәнғол, Әмин ауылдарына ҡараған шәжәрәләге сюжет элементынан йәки үҙаллы үҫеп сыҡҡан легендала тарихи Сура батыр хаҡындағы бер сюжет өлөшө ҡыҙыҡлы ғына сағыла:

“Нүрәк мырҙа исемле бер бай Боһара иленән күсеп, Чалкар күле тирәһенә килеп урынлашҡан. Нүрәк мырҙа бик бай булған. Уның туғыҙ туғай йылҡыһы булған.

Бер ваҡыт Нүрәк бай йылҡыһына афәт булып, бер арыҫлан эйәләшкән.

Һәр көн бер йылҡыны тартып ашап китер булған. Был афәттән Нүрәк мырҙа һис рәнйемәгән. Йылҡының ҡыуып, туҙып йөрөүен лаҡыҡ күрмәй, күпме ашар икән, тип, үҙ ихтыяры менән бер һимеҙ йылҡыны арыҫлан ята торған ергә бәйләп ҡуя торған булғандар. Арыҫлан шуны тартып ашар булған. Бер көн ҡолон ваҡытында бүре яралап уңалмаған һимеҙ бейәне алып бәйләһәләр ҙә, арыҫлан ашамаған. Был хәлде күргәс, Нүрәк бай, ҡасырҙан ҡалған һыныҡты арыҫлан еймәҫ, тип мәҡәл әйткән. (Әйтәйек, "эт ейгәнде арыҫлан еймәҫ" тигән мәҡәл әле лә йөрөп ята).

Һуңыраҡ икенсе бер байталды ағасҡа бәйләгәс, арыҫлан шуны ашаған да үҙ юлына киткән. Шунан һуң йылҡы аман ҡалған.

Чалкар күле буйында йәйләп ғүмер кисергәндә Нүрәк мырҙаның Тайдулла исемле ҡатынынан бер уғыл бала тыуып, исемен Сура ҡуйҙы. Бер нисә йыл үткәс, йәнә бер уғыл тыуып, исемен Ширин ҡуйҙы. Был ике бала Нүрәк байҙың фәрәүәнселек илә булған тормошонда, киңлектә наҙ-ниғмәт эсендә ғарыҡ булып үҫтеләр. Халыҡ ҡашында ай менән көндәй булып ҡәҙерле булдылар. Үҙҙәре һүҙгә оҫта, эшкә етеҙ булдылар.

...Рус ғәскәренең Ҡазан шәһәрен ҡамаған ваҡыттары булған. Шул ваҡыт Сура егет, иптәше Ҡолонсаҡ батыр, үҙенә эйәргән егеттәрен ҡоралландырып, уларҙы йыйып Ҡазан ханына ярҙамға барҙы. Ҡазан шәһәренә етеп, Күгелгәгә төшөп, сатыр тегәп ятҡандар. Хан менән хәбәрләшкәндәр...

Ҡазан ғәскәре менән Сура ғәскәре бер булып, рус ғәскәрен ҡыуғандар... Ҡазан шәһәрендә тамам тыныслыҡ урынлашҡас, Сура батыр үҙенең һуғыштан ҡалған егеттәре менән үҙенең иленә Чалкар күле буйына ҡайтҡан".

(Әмин ауылынан Рәхмәтулла Тимерша яҙмаларынан).

"Сура батыр" ҡобайыры башҡорт халҡы хәтерендә һаҡланып ҡалған мәғлүмәттәр, шундай яҙмалар һәм баҫмалар нигеҙендә нуғай халҡының "Шура батыр" йыры өлгөһөндә йыйылма текст рәүешендә төҙөлдө.